

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Wat wil de psychoanalyse niet weten?

Antwoord: dat de vader het symptoom is waarlangs het onbewuste toegedekt wordt

Paul Verhaeghe

‘Psychoanalyse ist jene Geisteskrankheit, für deren Therapie sie sich halt’ (Karl Kraus 1913, p. 21).

Centraal in de psychoanalytische theorie staat de verdeeldheid van de mens ten opzichte van de eigen drift. De daarbij aansluitende praktijk en ethiek hebben als doel het scheppen van een context waarbinnen de patiënt eigen keuzes kan maken, voorbij de symptomen, die steeds neerkomen op het vermijden van dergelijke keuzes. De valkuil hierbij is dat het psychoanalytische weten gehanteerd kan worden als een stoplap die de verdeeldheid dichtnaait, met de analyticus via de overdracht in de positie van de vader die de ‘juistheid’ van dit weten garandeert. Indien dit het geval is, dan wil een dergelijke psychoanalyse niets weten van Freuds ontdekking.

Inleiding

Sedert Lacan weten we dat De Vrouw niet bestaat. In één adem kan ik daar het volgende aan toevoegen: De Psychoanalyticus bestaat ook niet. Indien een psychoanalyticus gelooft in het bestaan van De Vrouw en daarbij aansluitend gelooft in De Psychoanalyticus, dan kan hij dat slechts doen op één voorwaarde: namelijk dat hij niets wil weten van de kloof die het onbewuste is. Vermoedelijk is dat het grootste drama van Freuds uitvinding, en niet alleen vandaag de dag: dat men er niets van wil weten. Het is met reden dat hij zijn uitvinding een onmogelijk beroep noemde, en het is in dezelfde lijn dat Lacan stelt dat het onbewuste steeds opnieuw verloren gaat (1973a, p. 27).¹

We kunnen dit onmogelijke beroep vanuit drie invalshoeken benaderen: het is een praktijk, het is een theorie en het is een ethiek.

Prof. dr. P. Verhaeghe, freudiaans-lacaniaans geschoold analyticus, is hoogleraar aan de faculteit Psychologie aan de Rijksuniversiteit Gent. Hij is lid van de European School for Psychoanalysis en de Association Mondiale de Psychanalyse en is auteur van verscheidene

boeken en artikelen; zie hiervoor: <http://allserv.rug.ac.be/ffievdussc/index.html>.

Correspondentieadres: Universiteit van Gent, Vakgroep Psychoanalyse en Raadplegingspsychologie, Henri Dunantlaan 2, 9000 Gent. E-mail: paul.verhaeghe@rug.ac.be

Het niet-willen-weten bij vader Freud ...

Als praktijk werd de psychoanalyse ooit beschouwd als de moeder aller psychotherapieën. Tegenwoordig wordt ze gerangschikt als één der vele psychotherapeutische methodes, waarvan de efficiëntie bovendien onder vuur ligt. Freud zelf lag er nauwelijks wakker van, psychotherapie stond niet erg hoog op zijn agenda. Zijn bekende uitspraak gaat over het vermengen van het analytische goud met het koper van de psychotherapie, waarmee hij laagdunkend doelde op het onvermijdelijk suggestieve effect binnen een behandelingscontext (Freud 1919, p. 168). Elders is hij nog duidelijker, wanneer hij de therapeutische modelingfunctie van de analyticus-therapeut uitdrukkelijk afwijst, en dit bovendien op ethische gronden.² Freud wilde niet weten van psychotherapie, zoveel is wel duidelijk.

Als *weten* heeft de psychoanalyse in honderd jaar gestaag een groeiend corpus opgebouwd op de meest verschillende toepassingsgebieden. De psychoanalytische theorie kan andermaal als moeder naar voren geschoven worden, ditmaal van de meest uiteenlopende klinisch-psychologische en psychiatrische theorievormingen. Ook daar ligt zij vandaag de dag onder vuur: het DSM-tijdperk in combinatie met de leer- en gedragspsychologie betwist haar wetenschappelijke fundering. En weer is het zo dat Freud daar nauwelijks van wakker zou liggen. Hij vertrouwde op zijn eigen methode ter uitbouw van een eigen weten. Toen Saul Rosenzweig hem in 1934 de resultaten van zijn experimenteel onderzoek over de verdringing voorlegde, reageerde hij uitermate afwijzend, en de enige opsteker die de arme Saul kreeg was de mededeling dat zijn onderzoek geen kwaad kon ... (Wallerstein & Fonagy 1999, p. 91-92). Freud wilde niet weten van de experimentele wetenschap.

Overigens werd het niet-willen-weten door Freud zelf geïnterpreteerd als afweer, en werd het later door Lacan zelfs benoemd als een passie, naast de liefde en de haat. Als afweer bevat het niet-willen-weten steeds een inherente mislukking en keert dat wat men niet wil weten vervolgens in vermomde vorm terug. Het is die terugkeer die we vinden in het derde luik, dat van de *ethiek*, waar het niet-willen-weten inzake psychotherapie en wetenschap in een merkwaardige vorm herkenbaar wordt: het weliswaar stiefmoederlijk behandelde therapeutische effect van de psychoanalytische kuur wordt traditioneel toegeschreven aan het verwerven van nieuwe inzichten, dus een nieuw weten bij de patiënt. De ethiek die verondersteld wordt daarbij aan te sluiten, is de meest klassieke die er bestaat. Meer bepaald: laat iemand de juiste inzichten verwerven, en hij zal vanzelf de juiste weg naar het goede kiezen, als wezenlijk onderdeel van zijn eigen essentie.

Het niet-willen-weten inzake psychotherapie en wetenschap wordt daardoor nogal dubbelzinnig, te meer als we eraan toevoegen dat de uitbreiding van het weten voor de analysant nauwelijks therapeutisch werkt, laat staan

hem een volautomatische ethiek bezorgt! De redenering klopt niet. Ze klopt niet, en ze gaat terug op dat oorspronkelijke niet-willen-weten bij Freud.

... keert terug in het niet-willen-weten bij en van Lacan

Een dergelijke

dubbelzinnigheid van de vader heeft steeds zware gevolgen voor de zoon, in dit geval Lacan als zoon die de zonden van papa Freud overgeërfd heeft (1973a, p. 35-36). Hiermee komen we bovendien dichterbij de kern van het probleem rond het weten, dat essentieel een oedipaal probleem is.

Lacan heeft ten volle de zonden van de vader overgeërfd. Van psychotherapie wilde hij helemaal niets weten, en de moderne wetenschap werd door hem gerangschikt onder de paranoia (1986, p. 154-157).³ In zijn optiek zou het analytische discours de waarheid aan bod laten komen voorbij het weten, weten dat voor hem slechts een weerstand is en bovendien steeds imaginair. Ditzelfde analytische discours werd door hem naar voren geschoven als de basis van een nieuwe sociale verhouding: 'Het analytisch vertoog is precies dat vertoog dat een sociale band mogelijk kan maken die gezuiverd is van elke noodzakelijkheid tot groepsvorming.'⁴ Wat voor mij meteen de grote zeldzaamheid van het analytische discours bewijst, want dit zuiveringsaspect ben ik nog nooit tegengekomen. De mechanismen van groepsvorming en de bijbehorende sociale verhoudingen werden door Freud herhaaldelijk uitgetekend, zowel binnen zijn mythe over de oerhorde en de vadermoord, binnen zijn analyse van het groepsvormingsproces, als natuurlijk binnen het Oedipuscomplex. De daarin werkzame mechanismen zijn steeds dezelfde: overdracht en identificatie, gebaseerd op een vraag naar erkenning die gericht wordt tot een meesterfiguur. Overigens zijn het dezelfde mechanismen die het psychotherapeutische proces werkzaam maken. De functie ervan kunnen we als volgt omschrijven: het dichtgooien van een interne verdeeldheid door er een extern beeld of betekenaar overheen te kleven. Freud heeft dit met veel verve ontdekt en geanalyseerd. Dit heeft evenwel niet belet dat zowel de vraag naar erkenning, de functie van toedekking, als de mechanismen van overdracht en identificatie de grondslagen vormen van de psychoanalyse als vereniging.

Hiermee kunnen we de problematiek van het weten en vooral van het niet-willen-weten beter in kaart brengen. Het is niets anders dan de oedipale problematiek, alhoewel deze tegenwoordig veeleer een Hamletproblematiek geworden is. Mijn lezing hiervan is als volgt. Freuds centrale ontdekking betreft het feit dat de mens psychisch géén eenheid is, maar steeds verdeeld. Zijn oeuvre kan gezien worden als een voortdurende poging om die verdeeldheid te begrijpen: onbewuste versus bewuste, Ik-driften versus seksuele driften, Ich versus Es versus Ueber-Ich. Door deze verschillende vormgevingen heen schemert de centrale verdeeldheid tussen de drift en het eigen psychisch apparaat. Merk op dat dit inderdaad een interne verdeeldheid betreft.

De klassieke oplossing daarvoor is het Oedipuscomplex, zij het in een andere lezing dan die van Freud: de interne verdeeldheid van de mens ten opzichte van de eigen drift wordt 'opgelost' door alles te transfereren naar de externe wereld.⁵ Hierbij neemt de vader een prominente plaats in: van hem wordt zowel een beveiligend verbod als een goedkeuring verwacht. Dat de modale mens daar achteraf over klaagt, is een bekend gegeven – de vader is nooit genoeg vader. De oorspronkelijk innerlijke verdeeldheid wordt aldus extern gemaakt, met als doel de interne kloof uit de weg te gaan. Een dergelijke oplossing vooronderstelt evenwel een geloof in de vaderfunctie, iets wat in Freuds tijd geen probleem was. Het Oedipuscomplex krijgt aldus een welbepaalde afweerfunctie: van de vader, als incarnatie van die grote, onvergetelijke Ander, wordt verwacht dat hij de kloof dicht. Van de vader wordt *het weten* verwacht, in bijzonderheid het weten inzake de oedipale wet en de daaruit voortvloeiende regulering van de drift. Daaronder schuilt een niet-willen-weten over de eigen drift en verdeeldheid.

In dit licht beschouwd is het Oedipuscomplex niet het probleem, verre van dat, het Oedipuscomplex is veeleer de oplossing van het probleem, namelijk het toedekken van die oorspronkelijke interne verdeeldheid. Het is dan ook geen toeval dat het de zoon is die de vader installeert in zijn positie. Freuds oorspronkelijke mythe over oerhorde en vadermoord krijgt pas ten volle haar gewicht in de tweede versie, waar het de zoon Mozes is die de vader in zijn toch zo noodzakelijke plaats en functie installeert, van waaruit deze laatste de verdeeldheid van de zoon kan dempen met een helaas steeds ontoereikend weten.⁶ Enkel het onvoorwaardelijke geloof in zijn functie, het 'credo quia absurdum' houdt het in stand. Meer niet.

Psychoanalytische verenigingen als toedekking van het onbewuste

De ironie van Freuds ontdekking is dat het daaruit voortvloeiende weten de functie gekregen heeft zijn ontdekking weer toe te dekken. Karl Kraus (zie aanvangscitaat) heeft op dat vlak helaas gelijk gekregen. Vader Freud heeft zijn Mozes gehad (Jones), net zoals Lacan de zijne nog steeds heeft (Miller); zonen die hen op dezelfde manier in de positie van de oedipale garanderende vader geduwd hebben, zodat hun weten vooral geruststellend werd. Analytische verenigingen zijn niet zelden groepen van zonen die zich verzamelen rond een dergelijke vaderfiguur, met wie zij zich via de overdracht geïdentificeerd hebben teneinde niet alleen erkenning te krijgen, maar vooral geruststelling. Laten we niet vergeten dat voor Freud het Oedipuscomplex idealiter vernietigd moest worden, maar het in de praktijk helaas meestal slechts verdrongen werd (1924, p. 177), en daardoor meteen klaargemaakt voor de terugkeer.

Als deze vernietiging toch plaatsgrijpt, dan wordt het oedipale incestverbod afgelost door de exogamie. Het subject dat de eigen angst voor het Reële van de eigen drift voldoende bewerkt heeft (in plaats van het blijvend

terug te voeren op de figuur van de vrouw-moeder), kan de wereld binnentreden op een eigen manier. Gevolg daarvan is dat de oorspronkelijke oedipale overdrachtssetting explodeert. Gebeurt de destructie van het Oedipus-complex niet, dan blijft de (afweer tegen de) incest werkzaam, blijft het subject binnen de oorspronkelijke groep (zij het met andere deelnemers), en krijgen we een implosie.

De geschiedenis van de psychoanalyse kan geschreven worden als een afwisseling tussen een dergelijke explosie en implosie. Het begon met vader Freud die dochter Anna 'analyseerde', en haar aldus beschermde tegen de avances van kroonprins Jones. De daarvoor te betalen prijs was dat zij veroordeeld werd om voor altijd binnen de oorspronkelijke groep te blijven, de 'inner circle', bovendien met adaptatie als doel. Klein zorgde vervolgens voor de explosie, waarvan de naschokken nog nauwelijks uitgewerkt zijn, en Lacan was een andere vormgeving van dezelfde explosie. Dat heeft niet belet dat beide laatsten hun eigen geïmplodeerde groep geformeerd hebben.

Dit is de structureel bepaalde herhaling, waarin de terugkeer van het verdrongene operationeel blijft. Het merendeel der analytische groepen wordt opgebouwd rond een centrale figuur, een oorspronkelijke zoon (dochter) die zelf vader (moeder) geworden is omdat hij de vorige vader uit de weg geruimd heeft, al dan niet door hem op een troon te plaatsen. De door hem getrainde analytici zijn zijn creatie, en moeten dit ook blijven. Bijgevolg wordt elke originaliteit en creativiteit verboden. Uit naam van een origineel denker wordt het denken taboe (na-denken mag), en degradeert de theorie tot dogma, de praktijk tot ritueel. Het typische symptoom van een dergelijke incestueuze situatie is het verbod om buiten de groep te treden, elke 'Fremdenliebe' wordt verdacht.

Behandeling als toedekking van het onbewuste

Dezelfde tegenstelling

tussen implosie en explosie kan teruggevonden worden in de behandeling. De 'therapeutische' oplossing is van de orde van de implosie. De kuur is niets anders dan het opnieuw installeren van een 'betere' vaderfiguur met wie de patiënt zich kan identificeren en aldus zichzelf beveiligen tegen de onderliggende driftmatigheid, de zogenaamde 'emotioneel corrigerende ervaring'. Eigen keuzes zitten er niet, noch een eigen verlangen. De analytische 'oplossing' is van de orde van de explosie: de patiënt komt tot de vaststelling dat hij of zij zelf een imaginaire vaderfiguur gecreëerd heeft, tegenover wie bovendien de eigen (even imaginaire) identiteit opgebouwd werd. Daarachter ligt de eigen verdeeldheid tegenover het Reële van de eigen drift. De destructie zowel van het beschermende beeld als van de daarvan afhankende, 'eigen' identiteit maakt de exogamie mogelijk, het buitentreden uit de oorspronkelijke overdrachtskring en het kiezen voor een eigen positie tegenover het Reële.

De ironie hiervan neemt nog toe als we het plaatsen binnen het huidige therapeutische tijds kader. De oedipale oplossing voor de verdeeldheid van het subject is tegenwoordig vooral werkzaam binnen de analytische kringen, die daardoor een atavistische kleur krijgen. Op straat hebben we veel meer kans om Hamlet tegen het lijf te lopen, en dat is een ander verhaal. De vader van Oedipus was de rechtvaardige vader, per ongeluk gedood door de zoon, die daardoor zijn bescherming verloor tegenover de oorspronkelijke bedreigende, symbiotische bevrediging. Zijn zonen leefden in schuld en waren precies daardoor hysterisch beveiligd. Voor de Hamlet van tegenwoordig liggen de zaken omgekeerd. De vader leeft en sterft in schuldig genot, de zoon wordt gesommeerd diens schuld in te lossen door zich tegen de moeder te keren.⁷ Geen wonder dat hij als borderline besluiteloos laveert op de grens tussen verlangen en genot, zich afvragend of hij wel is, of er überhaupt wel iets 'is'.⁸ Het oedipale geloof in de vader van weleer is vervangen door het Unglauben dat Freud in de paranoïcus herkent en dat door Lacan tot basiskensmerk van de huidige wetenschap verheven werd. De wetenschappelijke Hamlet is de reïncarnatie van de apostel Thomas die zijn vinger proefondervindelijk in de wonde wil leggen, en daarzonder in niets kan geloven. Zijn meer eenvoudige broer, Hamlet-met-de-pet, zit ondertussen vertwijfeld voor het lege graf. Beiden kunnen weinig aanvangen op een strikt oedipale divan, omdat die hen wil helpen met het bijsturen van een oplossing die allang de hunne niet meer is.⁹ Er zijn geen vaders meer.¹⁰

Het verschil tussen Oedipus en Hamlet is dat de eerste gelooft in het bestaan van de vader, en dat de ander dat geloof kwijt is en wanhopig zoekt naar een vervanging. Overigens zijn beiden solidair, in die zin dat geen van beiden de confrontatie wil aangaan met de verdeeldheid waartegen dit geloof een bescherming vormde, laat staan met het extieme object 'jenseits' van de verdeeldheid. Daar willen beiden niet van weten. Liever de Naam-van-de-vader, desnoods de namen van de vader dan het 'Il n'y a pas d'Autre de l'Autre'.¹¹

De vraag is nu welke plaats de hedendaagse psychoanalyticus hiertegenover kan innemen. Hierbij herhaal ik mijn drieluik. Ten eerste, wat is de plaats van zijn *weten* hierbij? Ten tweede, wat is het doel van zijn *praktijk*? Ten derde, hoe kan de daarbij aansluitende, specifiek psychoanalytische *ethiek* gedefinieerd worden?

De vader-analyticus

Teneinde hierop te antwoorden, ga ik uit van de psychoanalytische definitie van wat een symptoom is. Freudiaans beschouwd heeft elk symptoom als functie het toedekken van de kloof die het onbewuste en het subject is.¹² Het symptoom bevat derhalve een dubbel aspect. Eerst het meest bekende, namelijk het defensieve aandeel binnen het symbolico-imaginaire. Hierdoor is elk symptoom drager van een steeds verschuivende betekenis. Anderzijds bevat het symptoom een reële ondergrond, door

Freud begrepen als de fixatie op een bepaalde drift, waartegen het defensieve aspect gericht is. Freud maakt de vergelijking met een zandkorrel waar de oester een parel omheen vormt (1905, p. 83). De patiënt komt in analyse op het ogenblik dat de parel barsten vertoont en de zandkorrel weer voor irritatie zorgt. Anders gezegd, hij raadpleegt de analyticus wanneer zijn geloof in het symptoom aan het wankelen slaat, op het ogenblik dat het symptoom zijn afweerfunctie niet meer voldoende vervult en de scheuren en barsten erin ondraaglijk worden.

De analyse van het symptoom, ruimer: van het subject, kan op dat ogenblik twee verschillende richtingen uitgaan, die minstens gedeeltelijk bepaald worden door twee verschillende posities van de analyticus. Het verschil zit hem in de houding tegenover het geloof, en dan vooral het geloof in *het weten*.

De oedipale Analyticus zal zich concentreren op het betekenisverlenende aspect van het symptoom, waarin hijzelf ten volle gelooft. De wankel geworden betekenaarsconstructie wordt door hem hersteld via een betekenisverlenende interpretatie die effect heeft op grond van een positieve overdracht. Hierbij moet hij onvermijdelijk een weten naar voren schuiven, waarvan hij bovendien *zélf* de borg is. Dit weten kan inhoudelijk zeer verschillende vormen aannemen, afhankelijk van de school waartoe hij behoort, maar een dergelijk verschil doet er weinig of niets toe. Want de werkzaamheid van dit weten ligt niet in het 'juist' of 'fout' zijn ervan.¹³ De werkzaamheid heeft te maken met de positieve, oedipale overdracht waardoor de analysant tot identificatie komt met dit weten en dus met de analyticus. Het Reële aandeel van het symptoom wordt netjes buiten beschouwing gelaten.

In dit geval functioneert het weten als een defensief imaginaire constructie, waarmee de analyticus samen met de analysant in een medeplichtige ontkenning een onderliggend niet-willen-weten verbergt. Meer bepaald: het niet-willen-weten van de onophefbaarheid van de constitutieve verdeeldheid die het subject is. Uitgedrukt in freudiaanse termen impliceert dit dat een dergelijke analytische praktijk de neurotische ellende vervangen heeft door de banale ellende van elke dag (Freud 1895, p. 305). Het psychotherapeutische effect daarbij is van de orde van de *recovery*, het weer toedekken. Het naar voren geschoven weten verbergt in dit geval een meer fundamenteel niet-willen-weten.

Een dergelijke analytische praktijk komt neer op een herschrijving van de oedipale oplossing, waarbij de analyticus de functie van de garanderende meester of vader inneemt. Analyse verwordt hierbij tot wat Lacan de 'ritus van het Oedipuscomplex' noemt.¹⁴ Structureel gezien is er nauwelijks een verschil met een psychotherapie gebaseerd op een leerpsychologische aanpak, waar de leermeester de beste 'coping'-strategie aanleert. Alleen is het zo dat de noodzakelijke voorwaarde voor de werkzaamheid van een dergelijke aanpak tegenwoordig meer en meer komt te vervallen: de hedendaagse analysanten zijn méér verwant aan Hamlet dan aan Oedipus, en de kna-

gende twijfel maakt het ooit vanzelfsprekende geloof in en overdracht op de vaderfiguur tot een steeds zeldzamer wordend fenomeen.

De ethiek die bij een dergelijke hantering van het weten en een dergelijke praktijk aansluit, is die van het klassieke meesterdiscours en het ‘credo quia absurdum’: het is een opgelegde ethiek, ook waar deze een, in dit geval opgelegde, vrijheid naar voren schuift.

Een analyticus

Er is evenwel een andere positie denkbaar. Een analyticus die zelf de ‘Aufhebung’ van het oedipale geloof doorgemaakt heeft, kan een keuzemogelijkheid openen voor de analysant, een keuze die te maken heeft met een andersoortige identificatie. Ook hier wordt eerst de symbolico-imaginaire bovenbouw van het symptoom geanalyseerd in zijn steeds verschuivende betekenislagen. Doel daarvan is evenwel niet de fixatie in een definitief juist weten, gegarandeerd door de figuur van de analyticus binnen de overdracht, integendeel. Het doel is het leegmaken van dit imaginaire betekeniscomplex, zodat zowel de afweerfunctie ervan als de onderliggende driftfixatie bloot komt te liggen.¹⁵ Daardoor wordt de analysant geconfronteerd met de oorzaak van de verdeeldheid die hij of zij is, los van elke defensieve imaginaire dichtkleving via de bovenbouw van het symptoom. In dezelfde beweging wordt hij geconfronteerd met de imaginaire positie die hij aan de analyticus had toegeschreven, van waaruit een deconstructie van die garanderende meesterpositie mogelijk wordt.

Deze benadering gaat ervan uit dat elk weten niet alleen ontoereikend is, maar zelfs tegengesteld kan zijn aan de waarheid. Immers, het weten kan slechts uitgedrukt worden via woorden, via betekenaars. Daardoor behoort dit weten onvermijdelijk tot het Symbolische of het Imaginaire, en kan het nooit het Reële van de drift definitief vatten. Freud werd hiermee geconfronteerd toen hij ontdekte dat er iets ‘voorbij’ het lustprincipe lag, iets wat inderdaad niet in woorden uitgedrukt kan worden. Het is op dit punt dat Lacan de dimensie van de waarheid invoert, als iets dat vanuit de structuur steeds slechts half gezegd kan worden. Voor zover het weten tot het Imaginaire behoort, functioneert het als een defensieve overdekking van het Reële. Vandaar dat Lacan herhaaldelijk stelt dat het willen-weten steeds een onderliggend niet-willen-weten verbergt. De analysant kan – desgevallend samen met de analyticus – goochelen met allerlei analytische interpretaties die heel wat ‘weten’ bevatten, maar ondertussen weigeren de confrontatie aan te gaan met een onderliggende waarheid. Dit is de antinomie tussen weten en waarheid.

De praktijk krijgt daardoor een andere finaliteit. Reeds Freud was zich ervan bewust dat de analyse van de symptomen nooit voldoende was, dat de effectiviteit van een analytische behandeling steeds bepaald werd en wordt door de aan het symptoom ten grondslag liggende driftfixaties. Dat is zijn besluit van *Die endliche und die unendliche Analyse*: ‘Er zijn altijd residuele

fenomenen' (Freud 1937, p. 228). Dergelijke driftfixaties zijn op zich niet voor verandering vatbaar – het enige wat gewijzigd kan worden, is de positie die de analysant ertegenover inneemt, en wel via een andere identificatie.¹⁶ In plaats van zich oedipaal te identificeren met het weten van de analyticus, kan de analysant zich identificeren met de reële kern van zijn symptoom, zij het dan met behoud van een duidelijk afstandnemen hiervan.¹⁷ Nog anders gesteld: het subject identificeert zich met de oorzaak van de eigen verdeeldheid, zonder deze op het conto van de Ander te schrijven. Een dergelijke, reële identificatie – in tegenstelling tot de imaginaire – is een fictie, in de eigenlijke betekenis van het woord: iets wat gemáákt wordt. Het is een creatio ex nihilo, omdat het niet gebaseerd kan zijn op de oedipale vader of grote Ander. In lacaniaans jargon: het oorspronkelijke symptoom wordt vervangen door het 'sinthome', op de plaats waar de oedipale Ander faalt, en waarmee het subject zowel een afstand tot als een eigen hanteringswijze van dit Reële creëert.¹⁸

De daarbij aansluitende ethiek moet wel anders zijn dan de gangbare. Er is geen sprake meer van hetzij de bevrijding en de volle be- of uitleving van het verlangen, hetzij het stoïcijns afzien van het verlangen, als realisatie van een vooronderstelde wezenlijkheid van de mens. In de plaats daarvan komt de confrontatie met het onbereikbare object van het verlangen en genot, de eigen verdeeldheid hieromtrent en het ontbreken van elke vorm van wezenlijkheid. De structureel bepaalde onbereikbaarheid laat slechts de mogelijkheid tot sublimatie over, zij het dan in de betekenis die Lacan eraan gegeven heeft (Lacan 1986).¹⁹ Het subject kan dan kiezen voor de eigen vormgeving van de noodzakelijke afstand die hij of zij hiervan wil nemen en de prijs die hij of zij daarvoor wil betalen.

Noten

1. Na de studiedag waar deze tekst als lezing gebracht werd, zei een van de organisatoren mij dat er binnen zijn vereniging inderdaad nog nauwelijks gesproken werd over het onbewuste. Quod erat demonstrandum.

2. '(...) anders is de goede afloop van de therapeutische bemoeienis geenszins verzekerd. Deze hangt in de eerste plaats af van de intensiteit van het schuldgevoel, (...). Misschien ook van de vraag of de persoon van de analyticus het toelaat dat hij door de patiënt in de plaats van zijn Ik-ideaal wordt gesteld, waarmee de verleiding samengaat om tegenover de patiënt de rol te spelen van profeet, zielenredder en heiland. Daar de regels van de analyse zich resoluut tegen een dergelijk gebruik van de persoonlijkheid van de arts verzetten, moet eerlijk worden erkend dat wij hier op een nieuwe bar-

rière tegen de werkzaamheid van de analyse stuiten; de analyse dient immers niet de pathologische reacties onmogelijk te maken, maar moet voor het Ik van de patiënt de vrijheid scheppen om zus of zo te beslissen' (Freud 1923, p. 64).

3. Deze stelling moet begrepen worden in een ruimere context. Lacan vertrekt vanuit de idee dat de mens, via de introductie in de taal, definitief het ding verliest, ook het ding dat hij- of zijzelf is. Het terugvinden van het object kan bijgevolg slechts plaatsgrijpen op een basis van een onophefbaar tekort, vandaar de ontoereikendheid van elk object en de blijvende verschuiving van het verlangen. Lacan past dit toe op wat hij de drie grote sublimaties noemt, namelijk de kunst, de religie en de wetenschap, die hij respectievelijk koppelt aan de hysterie,

de dwangneurose en de paranoia. Kunst en hysterie organiseren zich steeds rond de leegte, de creativiteit is gebaseerd op de erkenning van de onmogelijkheid van de Ander om het tekort definitief in te vullen. Dwangneurose en religie gaan de leegte uit de weg door een almachtige Ander centraal te stellen van wie Het Antwoord verwacht wordt. Wetenschap en paranoia vertrekken bij een ongeloof in het definitieve verlies van het object en baseren zich op een daarbij aansluitende almacht van het denken waarlangs een totale meesterschap over de realiteit ingebeeld kan worden. Binnen deze optiek mag psychoanalyse voor Lacan géén wetenschap zijn in de geschetste betekenis van het woord. Psychoanalyse dient de mogelijkheid te scheppen voor het subject om een confrontatie aan te gaan met dit tekort als oorzaak van de eigen verdeeldheid van het subject, en zonder het te verdringen (hysterie/kunst), te bewerken via reactieformatie (dwangneurose/religie) of te verwerpen (paranoia/wetenschap).

4. 'Le discours analytique est justement celui qui peut fonder un lien social nettoyé d'aucune nécessité de groupe' (Lacan 1973b, p. 31).

De ontwikkeling van het analytische discours moet samen gelezen worden met zijn theorie over de analytische act. Lacan had goed begrepen dat niet zozeer de klassiek analytische technieken – duidingen, interpretatie, weerstandsanalyse – de specifieke werkzaamheid bepaalden, als wel iets dat besloten ligt in de setting als zodanig. In de lijn van Ferenczi, Winnicott en Balint gaat hij op zoek naar dat specifieke, en precies dat legt hij in het analytische discours en de eventueel daarbinnen optredende analytische act. De hedendaagse klinische psychologie heeft dit ook reeds ontdekt, maar kan het enkel in vage termen vatten: dat de therapeutische verhouding veel belangrijker is dan om het even welke therapeutische techniek. Zie in dit verband ook Turnheim (2000).

5. Het is hier dat we de zogenaamde verleidings-theorie moeten plaatsen, als één van de varianten waarlangs de interne verdeeldheid naar buiten gebracht wordt.

6. Deze lezing van het Oedipuscomplex en de achterliggende, herschreven mythe over de oervader is zonder twijfel in de klinische praktijk de meest herkenbare, en terzelfdertijd toch

de minst toegepaste (zie Verhaeghe 1999, p. 207-216).

7. De hoger genoemde ironie gaat nog verder. De freudiaanse verenigingen zijn oedipale verenigingen van zonen die hun eigen schuld tegenover de vader willen uitboeten, Freud-de-vader als incarnatie van een stoïcijnse moraal. De lacaniaanse verenigingen zijn verzamelingen van Hamlets die de schuld van de vader zélf willen uitwissen, Lacan-de-vader als incarnatie van een 'Parijse' moraal. In beide is er nauwelijks plaats voor de dochters, laat staan voor de vrouw als overigens steeds onmogelijk incarnatie van dat andere voorbij de 'Spaltung'.

8. De teloorgang van de oedipale vaderfiguren is niet zo moeilijk om te illustreren. In 1914 leidt de Brit Shackleton een expeditie over de ijskap van de Zuidpool, ter meerdere eer en glorie van 'King and Country'. Deze opzet mislukt, en ze moeten gedurende bijna twee jaar overleven op het poolijs in voor ons onvoorstelbare omstandigheden. Het gezag van Shackleton komt op geen enkel ogenblik ter discussie en in zijn dagboek noteert hij: 'I confess that I felt the burden of responsibility sit heavily on my shoulders; but, on the other hand, I was stimulated and cheered by the attitude of the men. Loneliness is the penalty of leadership, but the man who has to make the decisions is assisted greatly if he feels that there is no uncertainty in the minds of those who follow him, and that his orders will be carried out confidently and in expectation of success' (Shackleton 1999, p. 121). Een dergelijke uitspraak is tegenwoordig ondenkbaar, en roept ofwel nostalgie op, ofwel ongeloof. De huidige 'vaders' zijn van de orde van Reagan, Clinton en Bush wier geloofwaardigheid ('I did not have sex with that woman!') eerder lachwekkend dan geruststellend is.

9. Deze klinische ervaringen zijn zeer herkenbaar voor iedereen die binnen een niet-selectieve hulpverlening werkt en patiënten te beluisteren krijgt uit alle socioculturele lagen van de bevolking. Wie binnen het klassieke psychoanalytische circuit werkt, zal een zeer selectieve cliëntèle over de vloer krijgen – de hogere burgerij – die meestal opgegroeid is in een klassiek 'oedipaal' gezin. Een dergelijke psychoanalyticus kan dan ook rustig verder werken met de klassieke theorie en zal nauwe-

lijks herkennen wat ik in mijn tekst beschrijf.

10. Ik heb dit uitvoerig beschreven in het tweede essay van *Liefde in tijden van eenzaamheid*. Drie verhandelingen over drift en verlangen (Verhaeghe 1998).

11. In zijn oeuvre maakt Lacan op dit vlak dezelfde evolutie door als Freud. In zijn eerste versie (*Totem und Tabu*) van de oerhordemythe poneert Freud het bestaan van een oervader die de Wet stelt, tegen wie de zonen in opstand moeten komen, enzovoort. In de tweede versie (*Moses und das Monotheismus*) krijgt deze oervader zijn positie en functie slechts achteraf, en wordt hij geïnstalleerd door de zoon die hem nodig heeft. Lacan zal eerst het bestaan van de 'Naam-van-de-vader' naar voren schuiven, als regulerende basis van de Wet. Later verlaat hij dit idee, en poneert hij precies het tegenovergestelde: 'Il n'y pas d'Autre de l'Autre'.

12. Voor een lezer die onbekend is met Lacans theorie, kan deze verdichting van subject, onbewuste en kloof vreemd overkomen. Kort toegelicht: voor Lacan is het onbewuste in eerste instantie een steeds mislukkend grensproces dat er nooit in slaagt dat te realiseren waardoor het gedreven wordt. Dit klinkt vreemd, maar is makkelijk herkenbaar in elk symptoom, dat wil zeggen in elke productie van het onbewuste. Bijvoorbeeld bij een verspreking wordt steeds iets net niet gezegd, en valt dat iets in een kloof tussen wat men wou zeggen en wat men niet wou zeggen. Hetzelfde grensproces herkent hij in de identiteitsvererving (dialectiek tussen aliënatie en separatie), vandaar zijn notie van het steeds gedeelde subject. De twee, subject en onbewuste, zijn in die zin twee concepten die hetzelfde fenomeen aanduiden. Dit idee van 'Spaltung' (Freud) of 'coupure' (Lacan) kan in het oeuvre van beide auteurs voortdurend aangetroffen worden. Zie hiervoor Verhaeghe (2001).

13. De beste illustratie hiervan is Freuds mislukte analyse van Dora. Zijn duidingen zijn zonder twijfel juist, maar hebben een antitherapeutisch effect door de negatieve overdracht.

14. In privé-gesprekken gaf Freud volmondig toe dat hij in de overdracht steeds de vaderlijke positie innam, én dat dit hem tot een slecht analyticus maakte. Nadere analyse hiervan toont dat Freud in de overdracht bovendien niet

zomaar de positie van de vader innam, maar bovendien van de vader in de plaats van de ontbrekende Ander. Ik citeer Lacan (1966, p. 818, eigen vertaling): 'Het tekort waar ik het hier over heb, betreft inderdaad dat wat ik reeds in een formule uitgedrukt heb, meer bepaald dat er geen grote Ander van de Ander is. Maar is dit het ultieme antwoord dat door de ongelovige gegeven kan worden als antwoord op de vraag: "Wat wil de Ander van mij?", en zeker wanneer wij, als analyticus, de spreekbuis van deze Ander zijn? Nee, heel zeker niet, en wel omdat ons beroep niets doctrinaires heeft. Wij moeten geen antwoord bieden op de ultieme waarheid, wij zijn niet voor of tégen een bepaalde religie. Het is al meer dan voldoende dat ik precies op dit punt de dode vader heb moeten situeren, de dode vader uit Freuds oerhordemythe.'

We botsen hier op de moeilijkheid met de positie van de analyticus. De separatiefunctie die het subject moet losmaken uit de eerste aliënatie van de eerste grote Ander, de moeder, is meer dan noodzakelijk, maar voert terzelfdertijd onvermijdelijk naar een tweede aliënatie, ditmaal van de figuur van de bevrijder. Deze 'bevrijder', de vader, krijgt daardoor het karakter van een neurotisch symptoom. Het is van belang hierbij te benadrukken dat de eigenlijke oorzaak van verlangen en genot, namelijk het verlies van de oorspronkelijke bevredigingservaring – door Lacan aangeduid met het object a – terzijde gelaten wordt. Met andere woorden, de functie van de vader mag dan wel een regulerende factor zijn, dan nog raakt dit niet aan de reële oorzaak van het verlangen. Dit Reële is de wortel van de drift, Freuds driftfixatie. De functie van de vader komt neer op de symbolico-imaginaire vormgeving van deze driftwortel, dat wil zeggen de neurotische symptoomvorming. Als de analyticus deze positie inneemt en dit proces tijdens de analyse overdoet, blijft het uiteindelijk resultaat formeel hetzelfde, en eindigt de kuur in een identificatie met de therapeut in de positie van de grote Ander. Dat is de reden waarom voor Lacan de psychoanalytische behandeling niet gereduceerd mag worden tot wat hij 'het ritueel van de vader' noemt (Lacan 1966, p. 818).

15. Een geloof in het symptoom is typisch voor het begin van een behandeling, maar mag

niet typisch zijn voor het einde van een analyse. De patiënt begint een analyse omdat hij er – terecht – van overtuigd is dat zijn symptoom iets betekent. Daardoor wordt de analyticus in de positie geplaatst van diegene die weet – het subject-dat-verondersteld-wordt-te-weten – die de verborgen betekenis van het symptoom zal reveleren. Anders gezegd: de analyticus wordt de grote Ander zonder tekort. Dit impliceert dat de patiënt zijn symptoom laat volgen door drie puntjes, in de hoop dat deze ingevuld zullen worden met betekenis via de interpretaties van de analyticus. Het zal deze verwachting zijn die leidt tot inzicht en opheldering gedurende het verloop van de behandeling. Een dergelijk proces is slechts werkzaam tot op een bepaald punt, namelijk het punt waar de betekenaarsketting en dus het weten opgebruikt is. Dit punt is meteen ook het punt waar de inconsistentie van de grote Ander duidelijk wordt. Op dit kruispunt tussen het weten en het tekort van de grote Ander heeft de analysant de keuze tussen twee mogelijke richtingen. Óf hij kiest een nieuwe oplossing en identificeert zich met het Reële van het symptoom, óf hij blijft bij de vorige oplossing en zoekt nog een andere betekenisverlening via nog een andere hysterische identificatie met het weten van de meester. Het is daar dat de identificatie met de therapeut als eindpunt van de behandeling verschijnt, zij het dan weer als een neurotisch eindpunt.

16. Voor Freud zijn er twee mogelijkheden: óf het ego aanvaardt nu een vorm van bevrediging die voordien geweigerd werd, óf het subject bevestigt deze weigering, zij het op een andere

manier. 'Alle verdringen grippen plaats in de vroege kindertijd; het zijn primitieve afweermaatregelen, genomen door een onrijp en zwak ego. In de daaropvolgende jaren komen er geen nieuwe verdringen meer, maar de vroegere blijven bestaan, en het ego maakt er gebruik van met als doel de bemeestering van de driften. Nieuwe conflicten worden afgehandeld door wat wij de na-verdringing noemen. De analytische behandeling daarentegen stelt het ondertussen sterkere en rijpere ego in staat een herziening te ondernemen van de oudere verdringen; een aantal daarvan worden tenietgedaan, terwijl andere erkend worden en opnieuw geconstrueerd met meer solide materiaal' (Freud 1937, p. 227, eigen vertaling). Freud zal evenwel vooral kiezen voor de veroordeling: 'In één woord, analyse vervangt de verdringing door de veroordeling' (Freud 1909, p. 145, eigen vertaling).

17. Lacan (1977, p. 6-7, eigen vertaling) stelt het als volgt: 'Waarin bestaat de peiling die een analyse is? Zou het niet de identificatie met het symptoom zijn, zij het dan met alle garanties van een zeker afstandnemen? Weten hoe om te gaan met, weten zijn plan te trekken met zijn symptoom, dát is het einde van een analyse.'

18. Uitwerking van deze theorie is binnen dit bestek niet mogelijk. Ik verwijs naar het recent gepubliceerde boek van Declercq (2000) waar dit aspect van Lacans theorie zeer grondig aan bod komt, bovendien in dialoog met Freuds werk.

19. Zie de uitstekende bespreking van De Kesel (2001).

Literatuur

Declercq, F. (2000), *Het reële bij Lacan*. Idesça, Gent.

De Kesel, M. (2001), *Eros en Ethiek. Onderzoek naar de krachtlijnen van J. Lacans seminarie over 'De ethiek van de psychoanalyse'*. Proefschrift Wijsbegeerte, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Freud, S. (1895), *Studies on Hysteria*. In: *Standard Edition, Volume II*. Hogarth, Londen.

Freud, S. (1905), *Fragment of an Analysis of a Case of Hysteria*. In: *Standard Edition, Volume VII*. Hogarth, Londen, p. 1-122.

Freud, S. (1909), *Analysis of a Phobia in a*

Five-Year-Old Boy. In: *Standard Edition, Volume X*. Hogarth, Londen, p. 1-147.

Freud, S. (1919), *Lines of Advance in Psycho-Analytic Therapy*. In: *Standard Edition, Volume XVII*. Hogarth, Londen, p. 157-168.

Freud, S. (1923), *Het Ik en het Es*. In: S. Freud *Nederlandse Editie: Psychoanalytische Theorie 3*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 9-82.

Freud, S. (1924), *The Dissolution of the Oedipus Complex*. In: *Standard Edition, Volume XIX*. Hogarth, Londen, p. 171-179.

Freud, S. (1937), *Analysis Terminable and*

Interminable. In: *Standard Edition*, Volume XXIII. Hogarth, Londen, p. 209-253.

Kraus, K. (1913), *Die Fackel* 14, Nr. 376-377, p. 21.

Lacan, J. (1966), Subversion du sujet et dialectique du désir. In: J. Lacan, *Ecrits*. Seuil, Parijs, p. 793-827.

Lacan, J. (1973a), *Le Séminaire*, livre XI, *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, 1964, texte établi par J.A. Miller. Seuil, Parijs.

Lacan, J. (1973b), *L'Étourdit*. *Scilicet* 4, p. 5-52.

Lacan, J. (1977), *Le Séminaire XXIV*, *L'insu que sait de l'une bévée, s'aile a mourre*, *Ornicar?*, 12/13, p. 5-16.

Lacan, J. (1986), *Le Séminaire*, livre VII, *L'éthique de la psychanalyse*, 1959-1960, texte établi par J.A. Miller. Seuil, Parijs.

Shackleton, E. (1999), *South. A memoir of the Endurance Voyage*. Robinson, Londen.

Turnheim, M. (2000), *Notes de lecture à partir des 'Etats d'âme' de J. Derrida*, Collège international de philosophie, 1 december 2000.

Verhaeghe, P. (1998), *Liefde in tijden van eenzaamheid*. Drie verhandelingen over drift en verlangen. Acco, Leuven.

Verhaeghe, P. (1999), *Tussen hysterie en vrouw. Van Freud tot Lacan: een weg door honderd jaar psychoanalyse*. Acco, Leuven.

Verhaeghe, P. (2001), *Body and mind: Lacan's answer to a classical deadlock – a retracing of the Freudian Beyond*. In: B. Fink & S. Barnard, *Reading Seminar XX: Lacan's Major Work on Love, Knowledge and Feminine Sexuality*. SUNY, New York.

Wallerstein, R., en P. Fonagy (1999), *Psychoanalytic Research and the IPA: History, present status and future potential*. *International Journal of Psychoanalysis* 80, p. 91-109.

Summary

The division between man and drive is the kernel of psychoanalytic theory. Ensuing practice and ethics aim at the creation of a situation in which the patient is able to make choices of his or her own, beyond the symptoms, the latter amounting to an avoidance of such choices. The ever-present danger is that psychoanalytic knowledge is used to close this division, with the analyst in the transferential father position, endorsing the 'correctness' of such knowledge. If this is the situation, then such a psychoanalysis will have no concern with Freud's discovery.